

prof. nadzw. dr hab. Tomasz Zalega¹

Katedra Gospodarki Narodowej
Uniwersytet Warszawski

Konsumpcja osób starszych w Polsce

WPROWADZENIE

W okresie głębokich zmian demograficznych związanych z postępującym procesem starzenia się społeczeństw, osoby starsze stanowią liczącą się grupę konsumentów na rynku. Należy pamiętać, że starzenie się ludności jest procesem globalnym. Stopa starości jest ściśle skorelowana z poziomem społeczno-gospodarczym kraju. Wyższy poziom życia przekłada się zwykle na wyższą jakość życia, a tym samym na niższą dzietność oraz dłuższe przeciętne trwanie życia, co tym samym zwiększa udział osób starszych w populacji. W regionach wysoko rozwiniętych (Europa, Ameryka Północna, Australia z Nową Zelandią, Japonia) stopa starości kształtuje się na ponad dwukrotnie wyższym poziomie niż w regionach słabiej rozwiniętych (Afryka, Ameryka Łacińska, część Azji). Obecnie światowa populacja ludzi starszych liczy przeszło 0,5 mld osób [*World Urbanization Prospects*, 2006]. Szacuje się, że w perspektywie 2050 r. wzrośnie ona trzykrotnie do poziomu 1,5 mld. Oznacza to wzrost osób starszych w skali światowej z 11% do 25%, natomiast w samej Europie z 27% do 51% [*Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa*, 2008, s. 9]. Według danych demograficznych, w 2013 r. w Polsce żyło ponad 7 mln takich osób. Co więcej, szacuje się że już niespełna za 10–15 lat populacja seniorów w naszym kraju przekroczy liczbę 10 mln osób. Nie można zapominać o tym, że proces starzenia się ludności wywołuje rozległą i zarazem głęboką przemianę systemową we wszystkich istotnych sferach życia społecznego. Niewątpliwie konsekwencjami tego procesu są m.in.: pogłębianie się luki pomiędzy wpływami i wydatkami na świadczenia emerytalne, destabilizacja budżetu państwa, zwężenie rynku pracy i rynku konsumentów. Można zatem powiedzieć, że starzenie się ludzi to cały wachlarz wyzwań dla polityk społecznej i gospodarczej. Problematyce starości poświęca

¹ Adres korespondencyjny: Uniwersytet Warszawski, Wydział Zarządzania, Katedra Gospodarki Narodowej, ul. Szturmowa 3, 02-678 Warszawa, tel. +48 22 553 41 85, e-mail: tomasz.zalega@wp.pl.

się ostatnio bardzo wiele uwagi, co wynika przede wszystkim z zaawansowanego procesu starzenia się społeczeństwa polskiego. Natomiast osoby starsze są coraz częściej traktowane jako pożądana i ceniona grupa konsumentów. Dostrzeżono bowiem, że osoby starsze wnoszą istotny wkład w życie społeczno-gospodarcze jako członkowie rodzin, pracownicy, wolontariusze czy konsumenci (tzw. *silver economy*). Podkreślić warto, że transfery międzypokoleniowe w postaci wsparcia finansowego, poświęconego czasu, wsparcia emocjonalnego, płyną właśnie od pokolenia starszego do młodszego, podczas gdy pomoc płynąca w odwrotnym kierunku jest dużo mniejsza.

Osoby starsze to nie tylko ważny podmiot konsumpcji, ale także istotny podmiot badawczy. W sferze konsumpcji zwiększający się udział osób starszych i ich emancypacja ekonomiczna, w istotny sposób wpływają zarówno na poziom, jak i strukturę konsumpcji. Rozwój systemów zabezpieczenia na starość w postaci rozbudowanych systemów emerytalno-rentowych oraz wcześniejsze usamodzielnianie się dzieci sprawiają, że starsi ludzie dysponują nie tylko dużą ilością czasu wolnego, ale także coraz większą ilością środków finansowych, które w dużym stopniu przeznaczają na bieżącą konsumpcję. Kolejnym ważnym determinantem przemian w strukturze tej grupy osób jest zmiana ich stylu życia. Dynamiczny rozwój medycyny i racjonalizacja trybu życia sprawiają, że osoby starsze próbują opóźnić upływ czasu i „oszukać naturę”, starając się upodobnić w niektórych swoich zachowaniach (np. w sposobie ubierania się, spędzania czasu wolnego itd.) do młodszych pokoleń [Zalega, 2013, s. 18–19]. Ma to bezpośrednie przełożenie na zachowania nabywcze tej grupy osób w procesie podejmowania decyzji konsumenckich i stanowi podstawę do rozwoju makrotrendu zwanego w literaturze przedmiotu odmładzającym się społeczeństwem [Gunter, 1998, s. 16–17]. Dotychczas obowiązujący stereotyp osoby starszej, jako człowieka samotnego i biednego, zaczyna powoli ustępować obrazowi czynnego oraz zainteresowanego aktywnym życiem człowieka i konsumenta, który podchodzi do życia bardziej hedonistycznie, próbując zaspokoić odczuwane potrzeby własne i członków najbliższej rodziny. Dlatego też osoby starsze są coraz częściej traktowane jako ważny segment rynku.

Wspomniane zagadnienia skłoniły autora tekstu do próby omówienia szeroko pojmowanej konsumpcji osób starszych w Polsce. Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji dochodowej, wydatków oraz struktury konsumpcji ludzi w wieku starszym. Podjęta tematyka została zrealizowana na podstawie analizy danych GUS dotyczącej budżetów gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012. Struktura artykułu jest następująca. Po krótkim wprowadzeniu, w pierwszej części tekstu, w sposób syntetyczny, wyjaśniono pojęcie starości i procesu starzenia się, a następnie zaprezentowano zmiany demograficzne zachodzące w społeczeństwie polskim. W drugiej części artykułu przeanalizowano sytuację materialną (sytuację dochodową, poziom i strukturę wydatków konsumpcyjnych

oraz strukturę rzeczową wydatków) oraz tendencje rozwojowe konsumpcji (zmiany w spożyciu żywności i wyposażeniu w dobra trwałego użytku) polskich emerytów. Syntetyczna konstatacja wieńczy niniejszy tekst.

1. STAROŚĆ A PROCES STARZENIA SIĘ

Starzenie się i starość są terminami ściśle ze sobą skorelowanymi. Starzenie się jest procesem, podczas gdy starość jest konsekwencją permanentnego procesu starzenia się. Zarówno starość, jak i starzenie się są pojęciami niedookreślonymi, z uwagi na wieloaspektowe podejścia do obu zagadnień. Inaczej kategorie te są postrzegane przez psychologów, socjologów, demografów, ekonomistów, a jeszcze inaczej przez przedstawicieli nauk biologicznych. Starość jest pojmowana jako długookresowy proces nieodwracalnych zmian genetycznych, biologicznych i środowiskowych zachodzących w rozwoju osobniczym człowieka, prowadzących do zmniejszenia się zdolności organizmu do samoodnawiania i samoregulacji [Dubnicka, 2004, s. 47]. Można zatem powiedzieć, że starość jest okresem w życiu człowieka nieuchronnie występującym po okresie dojrzałości i cechującym się istotnymi zmianami w narządach i tkankach, które zawężają obszar, w jakim możliwe jest dostosowanie się człowieka do zmieniających się warunków środowiska wewnętrznego i zewnętrznego [Klonowicz, 1979, s. 10–12]. Natomiast starzenie się jest jednym z prawidłowych etapów rozwoju ludzkiego, polegającym na zachodzących wraz z wiekiem zmianach morfologicznych i czynnościowych, a prowadzącym do stopniowego ograniczenia możliwości adaptacyjnych ustroju. Już w latach 60. XX w. E. Rosset [1967, s. 7] stwierdził, że proces starzenia się rewolucjonizuje wszystkie zastane struktury społeczne i demograficzne, bowiem chodzi o proces, któremu badacze przypisują nie mniejsze znaczenie, niż zjawiskom zmieniającym bieg historii ludzkości.

W ujęciu demograficznym starzenie się jest najczęściej analizowane przez pryzmat wieku jako konstrukcji społecznej, wyrażającej się większym udziałem ludzi starszych w stosunku do ogólnej liczby ludności, co pociąga za sobą wiele problemów natury ekonomiczno-społecznej (zwiększenie obciążenia systemu ochrony zdrowia kosztami opieki nad ludźmi starszymi, potrzeba opracowania strategicznych programów dla osób starszych w oparciu o realne rozpoznanie ich sytuacji zdrowotnej oraz społeczno-ekonomicznej, opracowanie programów profilaktycznych mających na celu zapewnienie sprawności fizycznej i psychicznej do późnego wieku i ograniczenie kosztów opieki medycznej i usług opiekuńczych itp.). Współczesne definicje starzenia się odnoszą się na ogół do trzech płaszczyzn ludzkiej egzystencji: biologicznej (*soma*), psychicznej (*psyche*) i społecznej (*ethos*) [Szatur-Jaworska, 2000, s. 39]. Dlatego też można wyróżnić trzy kluczowe podejścia do terminu starości:

– wiek biologiczny (wyznaczony przez ogólny stan zdrowia);

- wiek socjalny (ustalony na podstawie aktów prawnych i wynika z otrzymanych świadczeń);
- wiek demograficzny (wyznaczony przez liczbę przeżytych lat).

Starość może być pojmowana w ujęciu jednostkowym i zbiorowym. Starość osobnicza jest konsekwencją procesu starzenia się i stanowi finalną fazę cyklu życia. Można zatem powiedzieć, że wiek metrykalny (chronologiczny) jest wyznacznikiem starości². Poprzez konsensus społeczny ustala się pewną barierę wieku, która stanowi umowny próg starości. Należy jednak pamiętać, że nie ma jednego, powszechnie uznanego progu starości osobniczej. Nie ustalono, ile lat należy przeżyć, by zostać uznanym za osobę starą³. Powszechnie przyjmuje się, że wyznacznikiem starości jest wiek 60 lub 65 lat dla kobiet i mężczyzn [Rosset, 1967, s. 15–18]. Z kolei według H. Woroch-Kardas [1983, s. 189], rozróżnić można dwa podstawowe etapy starości, a mianowicie: starość wczesną i późną – do 75. roku życia oraz wiek starczy/sędziwy – od 75. roku życia. Natomiast A. Kamiński [1987, s. 96] wyróżnia cztery etapy starości: początkową starość (60–75 lat), wczesną starość (75–80 lat), sędziwą starość (80–85 lat) oraz osoby długowieczne (powyżej 90. roku życia).

W aspekcie zbiorowym starość jest ujmowana przez stopę starości, która określa udział ludzi starszych w populacji. W skali zbiorowej wyznacza się umowny próg starości demograficznej. Według zmodyfikowanej skali starości demograficznej ONZ, z populacją starą mamy do czynienia wówczas, gdy stopa starości liczona odsetkiem osób w wieku 65 lat i więcej mieści się w przedziale od 14% do 21% [Coulmas, 2007, s. 5]. Kolejnym narzędziem analizy procesu starzenia się ludności w ujęciu zbiorowym są piramidy demograficzne, czyli specyficzne histogramy prezentujące strukturę ludności według wieku i płci.

2. ZMIANY DEMOGRAFICZNE ZACHODZĄCE W POLSKIM SPOŁECZEŃSTWIE

Od początku lat 90. XX w. obserwujemy permanentny proces starzenia się polskiego społeczeństwa. Wyraża się on wzrostem liczby osób w wieku poprodukcyjnym i zmniejszającą się liczbą ludzi w wieku przedprodukcyjnym – mówi się zatem o tzw. odwróconej piramidzie demograficznej. Te zmiany demogra-

² W literaturze przedmiotu używa się różnych określeń do opisanego osób w późnych latach ich życia (osób starych). Wielu autorów stara się unikać pojęcia „człowiek stary”, zastępując je określeniem „osoba trzeciego wieku”. Jednak żadne z podanych określeń nie jest jednak dostatecznie precyzyjne, ponieważ nie definiuje jednoznacznie ostatecznej, naturalnej fazy życia człowieka po zakończeniu aktywności zawodowej. Dyskusja o tym, kto jest, a kto nie jest starym człowiekiem, wydaje się nie mieć końca.

³ Pitagoras w VI w. p.n.e. wyznaczył próg starości na 60. rok życia, zaś Hipokrates w V w. p.n.e. umieścił początek starości między 56. a 63. rokiem życia.

ficzne spowodowane są: wydłużaniem się przeciętnego czasu trwania życia⁴, systematycznym wzrostem liczby ludzi w wieku 60 lat i więcej, przesuwaniem się średniego wieku rozrodczego i zakładania rodziny, spadkiem przyrostu naturalnego (spadek współczynnika dzietności), a co za tym idzie – zmianą modelu polskiej rodziny. Analizując zmiany demograficzne zachodzące w polskim społeczeństwie należy również mieć na uwadze niekorzystne ruchy migracyjne, które po wejściu Polski do UE w 2004 r. spowodowały masowy wyjazd młodych ludzi w celach zarobkowych. W efekcie proces starzenia się polskiego społeczeństwa nabral dodatkowego przyspieszenia.

Zjawisko starzenia się społeczeństwa oraz stały wzrost liczby osób w wieku emerytalnym jest zauważalny w Polsce. Znacząco zmieniała się struktura społeczeństwa, z populacji progresywnej do stacjonarnej, a na skutek tych zmian populacja seniorów ma większy udział w ogólnej populacji, a tym samym zaczyna odgrywać coraz ważniejszą rolę w społeczeństwie. W naszym kraju już w 2002 r. osiągnięty został poziom ponad 14% osób w wieku emerytalnym w skali całej populacji, co jest powszechnie uznawane za granicę zaliczania danego kraju do grupy starzejących się społeczeństw. Według przewidywań GUS, w 2035 r. liczba osób w wieku emerytalnym wzrośnie do co najmniej 9,6 mln, co stanowić będzie 26,7% całej populacji kraju [*Prognoza ludności na lata 2008–2035*, 2008, s. 19]. Należy przy tym pamiętać, że zwiększy się liczba i odsetek jednoosobowych gospodarstw domowych prowadzonych przez osoby w wieku 65 lat i więcej. W 2030 r. będą one stanowić połowę jednoosobowych gospodarstw domowych w Polsce. Najbardziej wzrośnie odsetek tych gospodarstw w grupie osób w wieku 80 lat i więcej, gdzie co szósta osoba będzie prowadziła jednoosobowe gospodarstwo domowe. Tabela 1 przedstawia prognozę ludności Polski do 2035 r. w wieku poprodukcyjnym według płci.

Tabela 1. Prognoza ludności w wieku poprodukcyjnym w Polsce według płci do 2035 r.

Prognoza ludności w wieku poprodukcyjnym w Polsce (w tys.)			
Rok	Ogółem	Mężczyźni 65 lat i więcej	Kobiety 60 lat i więcej
2015	7 380,3	2 295,0	5 085,3
2020	8 367,9	2 762,7	5 605,2
2025	8 996,7	3 170,6	5 826,1
2030	9 289,1	3 333,8	5 955,3
2035	9 621,7	3 419,8	6 201,9

Źródło: *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, GUS, 2009, s. 19–23.

⁴ Oczekiwana długość życia w Polsce, według raportu HDR z 2011 r. wyniosła 76,1 lat (mężczyźni – 72,44 lat, kobiety – 80,9 lat), średnia lat nauki – 10 lat, a oczekiwana liczba lat nauki – 15,3 lat.

Według prognozy GUS liczba ludności Polski w 2035 r. wyniesie blisko 36 mln osób. Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym w 2035 r. w stosunku do 2012 r. zwiększy się o prawie 3 mln. Największy wzrost liczby osób starszych w Polsce przypadać będzie na lata 2015–2020. Szacuje się, że w tym okresie liczba osób w wieku poprodukcyjnym wzrośnie o 13,4%. W skali całego społeczeństwa osoby starsze w 2015 r. będą stanowić 19,4%, a pięć lat później już 22%. Można również dostrzec że w kolejnych latach wśród osób w wieku poprodukcyjnym będą przeważały kobiety, stanowiąc w 2015 r. prawie 68,9% osób w wieku emerytalnym, zaś w 2035 r. – prawie 64,5%. Natomiast przewiduje się, że już w 2050 r. co trzecia osoba mieszkająca w Polsce przekroczy wiek emerytalny. Jedna z prognoz Eurostatu wskazuje, że do 2060 r. Polska będzie najstarszym demograficznie krajem UE, a tym samym jednym z najstarszych na świecie [Giannakouris, 2008, s. 10].

3. MATERIALNY WYMIAR ŻYCIA OSÓB STARSZYCH W POLSCE

O sytuacji finansowej gospodarstwa domowego decyduje jego standard materialny. Współokreślają go przede wszystkim takie elementy, jak: poziom dochodów bieżących w formie pieniężnej i naturalnej (świadczeń społecznych, pomocy od krewnych, wynajmu nieruchomości itd.), oszczędności i różne rodzaje dochodów z kapitału, zasoby materialne, m.in. nieruchomości (w tym mieszkanie i jego standard), artykuły trwałego użytku i inne. Najczęściej jednak sytuację materialną gospodarstw domowych analizuje się na podstawie trzech podstawowych elementów, do których zaliczyć należy: dochód bieżący *per capita*, wyposażenie w dobra trwałego użytku oraz sytuację mieszkaniową. Ważną cechą wymiaru tych elementów jest niespójność ich poziomów w gospodarstwach domowych. Jednak to dochód bieżący i jego zmiany jest kluczowym determinantem decydującym nie tylko o sytuacji materialnej gospodarstw domowych, ale wpływającym także na wielkość i strukturę wydatków konsumpcyjnych.

W każdym gospodarstwie domowym gromadzone są dochody pieniężne, których źródłem są najczęściej wynagrodzenia z tytułu wykonywanej pracy poza gospodarstwem przez jego członków, a także dochody otrzymywane z tytułu pracy przeszłej (renty i emerytury) oraz z tytułu pracy przyszłej (stypendia). Dla większości osób starszych w Polsce głównym źródłem utrzymania są świadczenia emerytalne. Świadczenia te wypłacane są przez różne instytucje w ramach systemu pozarolniczego (ZUS oraz tzw. resorty mundurowe) i rolniczego (KRUS). Ogólna liczba emerytów w Polsce wyniosła w 2012 r. 6,3 mln, z czego 5,2 mln (82%) otrzymywało świadczenia ZUS, 1,08 mln (16,3%) z KRUS, a 1,7% z budżetów MON, MSWiA i MS. Przeciętna wysokość świadczenia emerytalnego wypłacanego z ZUS w 2012 r. wyniosła 1872,32 zł, nato-

miast z KRUS – 1097,75 zł. Świadczenia wypłacane służbom mundurowym były o 1,7 wyższe niż te wypłacane przez ZUS i prawie trzykrotnie wyższe od tych wypłacanych przez KRUS. Przeciętna miesięczna kwota emerytur brutto z MON wyniosła 3096,47 zł, z MSW kształtowała się na poziomie 3140,91 zł, natomiast z MS osiągnęła poziom 3308,35 zł.

3.1. SYTUACJA DOCHODOWA GOSPODARSTW DOMOWYCH EMERYTÓW

Sytuacja materialna stanowi jeden z kluczowych problemów dla wielu gospodarstw domowych. Analiza dochodów pieniężnych może być przeprowadzona na podstawie zarówno danych makroekonomicznych (dochody sektora gospodarstw domowych), jak i danych budżetów gospodarstw domowych. Najszerzą kategorią ekonomiczną charakteryzującą rozmiary miesięcznych dochodów ludności są dochody całkowite (zagregowane) w sektorze gospodarstw domowych. Dochód, jak już wcześniej stwierdzono, jest kluczowym determinantem decydującym nie tylko o sytuacji gospodarstw domowych, ale wpływającym w istotny sposób na wielkość i strukturę wydatków. Można zatem powiedzieć, że dochód, konsumpcja i oszczędności, a także poziom życia są ściśle ze sobą skorelowane.

Przeciętne rozporządzalne dochody przypadające na jedną osobę w gospodarstwach domowych emerytów w latach 2007–2012 zawiera tabela 2.

Tabela 2. Dochody rozporządzalne gospodarstw domowych na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów latach 2007–2012 (w zł)

Rok	Gospodarstwa domowe	
	Ogółem	Emerytów
2007	928,87	999,05
2008	1045,52	1096,87
2009	1114,49	1180,65
2010	1192,82	1244,77
2011	1226,95	1297,96
2012	1278,43	1371,62

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych za lata 2007–2011*, GUS, Warszawa 2013.

Średnia wysokość świadczeń emerytalnych w powszechnym systemie pracowniczym jest zasadniczo niższa od średnich dochodów uzyskiwanych z pracy. W 2012 r. relacja przeciętnej emerytury do przeciętnego wynagrodzenia wyniosła 63,1%. Nie oznacza to jednak, że sytuacja dochodowa emerytów jest gorsza aniżeli osób pracujących. W całym analizowanym okresie przeciętny dochód rozporządzalny na jedną osobę w gospodarstwach domowych emerytów był wyższy od przeciętnego dochodu w gospodarstwach domowych ogółem o prawie 6%. Ten wyższy poziom dochodu *per capita* w gospodarstwach domowych emerytów wynika z faktu, że są to na ogół gospodarstwa domowe relatywnie

małe, zwykle jedno lub dwuosobowe, podczas gdy pozostałe są liczniejsze, co sprawia, że dochód przypadający na całe gospodarstwo domowe rozkłada się na większą liczbę osób. Należy w tym miejscu podkreślić, że w latach 2007–2012 systematycznie rosła w Polsce liczba jednoosobowych gospodarstw emerytów, będących w 2012 r. ponad 100-tysięczną grupą o średnim dochodzie przekraczającym 6300 zł miesięcznie [http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/pw_emerytury_i_renty_w_2012_r.pdf].

Tabela 3. Dynamika zmian dochodów rozporządzalnych *per capita* w gospodarstwach domowych emerytów latach 2007–2012 (rok poprzedni = 100)

Rok	Dynamika zmian dochodu rozporządzalnego (rok poprzedni = 100)	
	Ogółem	Emerytów
2007	111,3	107,5
2008	112,6	104,9
2009	106,6	105,9
2010	107,0	104,3
2011	102,9	105,8
2012	104,2	107,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych za lata 2007–2011*, GUS, Warszawa 2013.

Patrząc na dynamikę zmian dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych emerytów można dostrzec, że do 2010 r. wzrastały one wolniej aniżeli w gospodarstwach domowych ogółem, natomiast od 2011 r. można zaobserwować tendencję odwrotną. Sytuację tę można po części tłumaczyć spowolnieniem gospodarczym odnotowanym w Polsce, co z kolei ma pośrednie przełożenie na świadczenia emerytalne.

Kategoria dochodów nominalnych nie odzwierciedla jednak faktycznych dochodów gospodarstwa domowego. Skutkiem poziomu dochodów nominalnych i zmian wskaźników cen dóbr i usług konsumpcyjnych są zmiany dochodów w ujęciu realnym. Zmiany w dochodach realnych ludności powodują zmiany siły nabywczej dochodów gospodarstw. I tak, spadek dochodów w ujęciu realnym oznacza, że za dany dochód nominalny można nabyć mniejszą ilość towarów i usług konsumpcyjnych. Dochody ludności są jednym z kluczowych determinant poziomu życia, gdyż służą do zaspokojenia zarówno potrzeb podstawowych, jak i wyższego rzędu.

W badanym okresie zmiany dochodów realnych znalazły swoje odbicie w kosztach utrzymania gospodarstw domowych emerytów (por. tabela 4). Jedynie w 2008 r. i 2011 r. gospodarstwa te odnotowały spadek dynamiki dochodu rozporządzalnego, natomiast w pozostałych latach dochody realne kształtowały się praktycznie na poziomie zbliżonym do dochodów nominalnych.

Tabela 4. Dynamika przeciętnych miesięcznych dochodów nominalnych i realnych gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012 (w %)

Wyszczególnienie	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Rok poprzedni = 100					
Dynamika dochodów nominalnych (rok poprzedni = 100)	107,5	104,9	105,9	104,3	105,8	107,3
Wskaźnik cen dóbr i usług konsumpcyjnych	102,9	105,0	104,4	102,8	106,2	106,3
Dynamika dochodów realnych (liczona jako iloraz dynamiki dochodów nominalnych i wskaźników cen)	104,4	99,9	101,4	101,4	99,6	100,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych w latach 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013; *Rocznik statystyczny RP 2012*, GUS, Warszawa 2013.

Z danych Eurostatu wynika, że w skali Europy relacja emerytury do średniego wynagrodzenia jest lepsza w Polsce aniżeli w takich krajach, jak np. Czechy, Łotwa czy Niemcy. Problemem jest jednak system waloryzacji emerytur w Polsce, który nie pozwala „dogonić” ostatniej pensji. W rzeczywistości realne emerytury kurczą się, powodując istotne zmiany w strukturze konsumpcji [Słaby, 2013, s. 114].

Sytuację dochodową z punktu widzenia zmian w czasie dobrze ilustruje współczynnik koncentracji Giniego (por. tabela 5).

Tabela 5. Współczynnik koncentracji Giniego w gospodarstwach domowych emerytów w Polsce w latach 2007–2012

Wyszczególnienie	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Polska	0,340	0,339	0,336	0,342	0,338	0,338
Gospodarstwa domowe emerytów	0,236	0,242	0,241	0,249	0,244	0,242

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w Polsce w 2012 r.*, GUS, 2013, s. 267.

W odniesieniu do całego kraju, jak i gospodarstw domowych emerytów, wartość liczbowa miary nierównomierności, jaką jest współczynnik Giniego w rozkładzie dochodów sygnalizuje, że w latach 2007–2012 sytuacja była stabilna, nie nastąpiła poprawa, ponieważ spadek tego współczynnika o 1% w badanym okresie jest niezauważalny. Można to interpretować w ten sposób, że nie było w Polsce znaczącej ilościowo grupy emerytów, którzy mieli stosunkowo wysokie miesięczne dochody *per capita*, jednak lekko malejący współczynnik koncentracji od 2011 r. można interpretować jako powiększenie się małej jeszcze grupy osób, które otrzymywały wysoką emeryturę.

3.2. POZIOM I STRUKTURA WYDATKÓW KONSUMPCYJNYCH GOSPODARSTW DOMOWYCH EMERYTÓW

Wydatki gospodarstw domowych, ich poziom i struktura określają w istotny sposób sytuację bytową gospodarstw domowych. Obejmują one spożycie w ujęciu wartościowym (towary i usługi konsumpcyjne) oraz pozostałe wydatki⁵. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wydatki ludności są swego rodzaju fotografią zachowań konsumpcyjnych w skali makroekonomicznej, ukazując ukierunkowanie na zakup określonych grup towarów. Wydatki, a zwłaszcza ich struktura, obrazują przywiązanie do pewnych wzorów spożycia, które kształtują się w dłuższym okresie. A zatem, jeśli struktura wydatków zmienia się w istotny sposób, wówczas świadczy to o zasadniczej zmianie warunków zaspokajania potrzeb. Śledzenie zmian w gospodarowaniu dochodem rozporządzalnym przez gospodarstwa domowe emerytów pozwala na obserwację zmian w sferze konsumpcji (por. tabela 6).

Tabela 6. Przeciętne miesięczne wydatki na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów w latach 2007–2012 (w zł)

Rok	Gospodarstwa domowe	
	Ogółem	Emerytów
2007	809,95	894,96
2008	904,27	981,77
2009	956,68	1045,86
2010	991,44	1085,42
2011	1015,12	1124,91
2012	1050,78	1164,03

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych za lata 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013.

Badania budżetów gospodarstw domowych prowadzone przez GUS wskazują, że w analizowanym okresie wydatki ogółem gospodarstw emerytów wzrosły o 30% i były wyższe aniżeli w gospodarstwach domowych ogółem. Największy wzrost wydatków nominalnych wystąpił w 2008 r., co było spowodowane największym w badanym okresie wzrostem cen towarów i usług. Istotną rolę odegrała dynamika cen żywności i napojów bezalkoholowych. W kolejnych latach analizowanego okresu dynamika wydatków nominalnych była w miarę stabilna.

Wzrost wydatków na cele konsumpcyjne nie musi oznaczać rzeczywistego wzrostu poziomu konsumpcji. Uwzględniając wzrost cen dóbr i usług konsumpcyjnych, można obliczyć realną wartość wydatków konsumpcyjnych w danym roku (por. tabela 7).

⁵ Pozostałe wydatki obejmują podatki i inne opłaty na rzecz państwa i samorządów lokalnych, tj. podatek od nieruchomości, spadków i darowizn, od posiadania psa, niektóre zaliczki na podatek dochodowy od osób fizycznych płacone m.in. od dochodów z własności, z wynajmu i sprzedaży nieruchomości, cla, przekazane dary, a także kaucje, zguby i straty pieniężne.

Tabela 7. Dynamika przeciętnych miesięcznych wydatków nominalnych i realnych gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012 (w %)

Wyszczególnienie	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Rok poprzedni = 100					
Dynamika wydatków nominalnych (rok poprzedni = 100)	104,8	109,7	106,5	103,8	103,6	103,5
Wskaźnik cen dóbr i usług konsumpcyjnych	102,9	105,0	104,4	102,8	106,2	106,3
Dynamika wydatków realnych (liczona jako iloraz dynamiki dochodów nominalnych i wskaźników cen)	101,8	104,5	102,0	101,0	97,6	97,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych w latach 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013; *Rocznik statystyczny RP 2012*, GUS, Warszawa 2013.

W latach 2007–2010 realne wydatki na towary i usługi konsumpcyjne w gospodarstwach domowych emerytów rosły, natomiast od 2011 r. można zaobserwować ich powolny spadek. Należy dodać, że w latach 2011–2012 realny spadek wydatków odnotowano we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych, z wyjątkiem gospodarstw rolników.

Wśród całkowitych wydatków konsumpcyjnych gospodarstw domowych emerytów, wyróżnić można *wydatki podstawowe*, na które składają się wydatki na żywność, odzież, obuwie, mieszkanie, opał, energię elektryczną i ciepłą, gaz, higienę i ochronę zdrowia oraz *wydatki swobodnego wyboru*, zaspokajające potrzeby ponadpodstawowe jednostek i gospodarstw, w których skład wchodzi wydatki na transport i łączność, turystykę i wypoczynek, sport, wychowanie, kulturę i oświatę. Procentowy udział wydatków podstawowych i wydatków swobodnego wyboru świadczy w dużej mierze o poziomie zamożności gospodarstw domowych. Im niższy (wyższy) udział dochodu przeznaczony jest na wydatki swobodnego wyboru, tym niższy (wyższy) poziom zamożności tych gospodarstw i ogólnie całego społeczeństwa.

3.3. STRUKTURA RZECZOWA WYDATKÓW KONSUMPCYJNYCH OSÓB STARSZYCH

Wyniki badań budżetów gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012 pozwalają określić strukturę rzeczową ich wydatków (por. tabela 8). W wydatkach gospodarstw domowych emerytów dominującą pozycję zajmowały wydatki na żywność i napoje bezalkoholowe oraz towary nieżywnościowe i usługi. W całym badanym okresie najwyższą pozycję w strukturze wydatków gospodarstw domowych emerytów zajmowały wydatki na żywność i napoje bezalkoholowe (28,61%). Wydatki na ten cel były w 2012 r. w stosunku do roku ba-

zowego (2007) o ponad 6,5% niższe, zaś ich udział w ogólnej strukturze wydatków gospodarstw domowych emerytów zmniejszył się o 1,93 pkt proc. W latach 2010–2012 zaobserwowano minimalnie rosnący trend udziału wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe w wydatkach ogółem (średnio o 0,26 i 1,53 pkt proc.).

Tabela 8. Struktura wydatków konsumpcyjnych gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012 (w %)

Wydatki gospodarstw domowych na:	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Żywność i napoje bezalkoholowe	29,53	28,94	27,84	28,10	29,63	27,60
Napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe	2,43	2,40	2,37	2,51	2,67	2,46
Odzież i obuwie	3,62	3,44	3,12	3,13	3,35	2,94
Użytkowanie mieszkania i nośniki energii	22,12	23,03	23,89	24,85	26,42	24,03
Wyposażenie mieszkania	5,07	4,84	4,82	4,81	4,90	4,33
Zdrowie	8,34	8,16	8,07	7,76	8,83	8,91
Transport	5,23	5,80	5,41	5,86	6,26	6,38
Łączność	4,77	4,53	4,27	4,24	4,23	3,85
Rekreację i kultura	5,81	5,96	6,03	5,83	6,33	6,45
Edukację	0,38	0,26	0,25	0,32	0,23	0,21
Restauracje i hotele	1,11	1,06	1,14	1,23	1,33	1,49

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych za lata 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013.

W latach 2007–2012 wzrostowi dochodów towarzyszył dostrzegalny spadek udziału wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe w wydatkach ogółem, zaś w 2011 r. spadkowi dochodów odpowiadał wzrost udziału wydatków na wspomniane artykuły w wydatkach ogółem, potwierdzając tym samym znaną w teorii ekonomii prawidłowość sformułowaną w I prawie Ernesta Engla. Z kolei udział wydatków na napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe w badanym okresie cechował się pewną stabilnością i kształtował się na poziomie 2,43% w 2007 r. i 2,46% w 2012 r. łącznych wydatków.

W przypadku wydatków na towary nieżywnościowe i usługi, dominującą pozycję zajmowały środki przeznaczone na użytkowanie mieszkania/domu i nośniki energii (24,06% ogółu wydatków). Największy udział w tych wydatkach mają stałe opłaty mieszkaniowe (opłaty za najem mieszkania, opał, energię elektryczną i ciepłą oraz gaz), na wysokość których konsumenci tylko w niewielkim stopniu mają wpływ. Można zatem stwierdzić, że w całym badanym okresie wydatki związane z użytkowaniem mieszkania/domu i nośnikami energii odbiegały od znanego w teorii ekonomii prawa Engla-Schwabego, ponieważ względ-

ny wzrost wydatków i względny przyrost dochodu nie były sobie równe. Oznacza to, że w latach 2007–2012 wydatki związane z opłatami sztywnymi rosły w tempie szybszym aniżeli dochód rozporządzalny gospodarstw domowych emerytów. Należy w tym miejscu przypomnieć, że prawo Engla-Schwabego zwane popularnie II prawem Engla postuluje rodzaj związku między dochodami rozporządzalnymi gospodarstw domowych a płaconymi czynszami za mieszkanie/dom.

Na drugim miejscu wśród wydatków nieżywnościowych znalazły się wydatki na zdrowie. W 2007 r. średnie miesięczne wydatki na ochronę zdrowia na jedną osobę wynosiły 40,02 zł, zaś w 2011 r. – 62,75 zł, co oznacza wzrost o 56,79%. W efekcie rosnących cen leków drożały artykuły medyczno-farmaceutyczne, powodując tym samym wzrost w rodzinnych budżetach, udziału wydatków związanych z ochroną zdrowia. Spośród wydatków na ten cel wydatki na artykuły medyczno-farmaceutyczne (leki) w całym badanym okresie zajmowały kluczową pozycję. W 2012 r. ponad 70% średnich miesięcznych wydatków gospodarstw domowych emerytów na ochronę zdrowia stanowiły wydatki na leki i artykuły medyczne, które wynosiły 67,83 zł na osobę.

Na kolejnym miejscu wśród wydatków nieżywnościowych znalazły się wydatki na transport. W badanym okresie, udział wydatków na ten cel kształtował się na poziomie 5,82% ogółu wydatków emerytów. Na poziom tej grupy wydatków wpływa wiele determinant, m.in. wyposażenie gospodarstw domowych w samochody i inne środki transportu, koszty utrzymania środków transportu (ceny paliwa) oraz częstotliwość korzystania z obcych usług. Rosnący udział wydatków na transport można tłumaczyć wzrostem ceny benzyny oraz wzrostem popytu na zakup środków transportu – zwłaszcza samochodów (zwłaszcza w 2008 r.).

Analiza zmian w strukturze wydatków gospodarstw domowych emerytów na towary nieżywnościowe i usługi, wskazuje na zmianę znaczenia wydatków na odzież i obuwie, których udział w badanym okresie wykazywał spadkowy trend. Procentowy udział tych wydatków w wydatkach ogółem systematycznie spadał (z 3,62% w 2007 r. do 2,94% w 2012 r.). Ów spadek można tłumaczyć zalewem taniej odzieży i obuwia importowanym z Chin, importowaniem używanej odzieży z Europy Zachodniej, co niewątpliwie wpływa na niewielki wzrost cen odzieży i obuwia.

W latach 2007–2012 zaobserwowano także spadkowy trend udziału wydatków na łączność w wydatkach ogółem (o 0,92 pkt proc.). Powolne lecz permanentne zmniejszanie się wydatków na tę kategorię usług, można tłumaczyć spadkiem ich cen, co jest bezpośrednio związane z rozwojem telekomunikacji (a w szczególności upowszechnieniem telefonii bezprzewodowej, silnej konkurencji wśród operatorów telewizji kablowej) oraz większą dostępnością Internetu. Tendencją spadkową w łącznych wydatkach emerytów cechowały się także wydatki związane z wyposażeniem mieszkania. Przeciętne gospodarstwo do-

mowe emerytów przeznaczają na ten cel 4,79% wszystkich wydatków. Również wydatki na edukację, podobnie jak wydatki na odzież i obuwie, związane z użytkowaniem mieszkania oraz łączność, wykazywały tendencję spadkową w łącznych wydatkach emerytów. Udział wydatków na edukację kształtował się w granicach zaledwie 0,27% wydatków ogółem, zaś wydatki na ten cel w 2012 r. były w stosunku do roku bazowego (2007) aż o 44,7% niższe, natomiast ich udział w ogólnej strukturze wydatków gospodarstw domowych emerytów zmniejszył się o 0,172 pkt proc. Kolejną grupę wydatków nieżywnościowych stanowią wydatki na rekreację i kulturę. Udział wydatków na ten cel w latach 2007–2012 wzrósł wśród emerytów o 0,64 pkt proc. (10,15%). Podobną tendencję można dostrzec analizując wydatki emerytów na restauracje i hotele.

Przedstawione kierunki wydawania dochodów pieniężnych określają strukturę rzeczową gospodarstw domowych emerytów. W latach 2007–2012 struktura wydatków tej grupy gospodarstw cechowała się wysokim, chociaż systematycznie obniżającym się udziałem wydatków żywnościowych w łącznych wydatkach rodzin, relatywnie wysokim i permanentnie rosnącym udziałem wydatków stałych, wzrastającym udziałem wydatków na zdrowie, transport, rekreację i kulturę oraz restauracje i hotele, a także zmniejszającym się udziałem wydatków na odzież i obuwie, wyposażenie mieszkania, łączność i edukację.

4. TENDENCJE ROZWOJOWE KONSUMPCJI OSÓB STARSZYCH

W celu uszczegółowienia problematyki przemian konsumpcji w gospodarstwach domowych emerytów w latach 2007–2012 należy poddać analizie tzw. konsumpcję realną, czyli konsumpcję wyrażoną w jednostkach naturalnych. Warunkiem prawidłowego uchwycenia tendencji rozwojowych w badanym okresie jest prześledzenie zmian w poziomie i strukturze spożycia, zarówno artykułów żywnościowych, jak i nieżywnościowych.

4.1. ZMIANY W SPOŻYCIU ŻYWNOŚCI

Przemiany wydatków na żywność znajdują odzwierciedlenie w ilościowym spożyciu artykułów żywnościowych w gospodarstwach domowych emerytów. Takie determinanty jak: miejsce zamieszkania, wiek i wykształcenie głowy gospodarstwa domowego oraz sytuacja dochodowa rodziny, w znacznym stopniu wpływają na owe zróżnicowania. Jednakże poziom spożycia większości artykułów żywnościowych zależy w dużym stopniu od dochodów gospodarstwa domowego. Jak wskazuje praktyka, wraz ze wzrostem poziomu zamożności gospodarstw najczęściej rośnie także poziom spożycia niektórych artykułów żywnościowych.

W badanym okresie mamy do czynienia ze spadkiem konsumpcji wielu grup artykułów żywnościowych. Niewątpliwie wiąże się to ze spadkiem udziału żywności w ogólnym funduszu spożycia indywidualnego gospodarstw domowych emerytów. Ponadto, w latach 2007–2012 można zaobserwować dostrzegalne zmiany, które są istotne z punktu widzenia jakości konsumpcji.

Tabela 9. Przeciętne miesięczne spożycie wybranych artykułów żywnościowych na jedną osobę w gospodarstwach domowych w latach 2007–2011

Artykuły żywnościowe	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ryż (w kg)	0,29	0,56	0,27	0,27	0,25	0,35
Pieczywo (w kg)	6,02	5,84	5,59	5,45	5,25	5,76
Makaron (w kg)	0,48	0,60	0,45	0,47	0,45	0,57
Mąka (w kg)	1,26	1,69	1,22	1,24	1,14	1,25
Wyroby ciastkarskie (w kg)	0,80	0,92	0,81	0,81	0,81	1,12
Kasze i płatki (w kg)	0,34	0,67	0,30	0,32	0,30	0,44
Mięso (w kg)	6,46	6,82	6,83	6,96	6,79	7,86
Ryby (w kg)	0,59	0,84	0,63	0,63	0,58	0,67
Mleko (w l)	4,86	4,95	4,45	4,42	4,26	4,17
Jogurty (w l)	0,42	0,71	0,47	0,55	0,53	0,55
Sery twarogowe (w kg)	0,65	0,74	0,67	0,70	0,70	0,73
Sery dojrzewające i topione (w kg)	0,35	0,42	0,38	0,39	0,37	0,38
Śmietana i śmietanka (w l)	0,54	0,63	0,54	0,54	0,53	0,54
Jaja (w szt.)	16,97	18,25	16,54	16,46	15,95	16,18
Tłuszcze zwierzęce (w kg)	0,66	0,74	0,64	0,61	0,59	0,58
Margaryna i pozostałe tłuszcze roślinne (w kg)	1,15	1,43	1,17	1,18	1,16	1,16
Owoce (w kg)	4,26	6,61	4,86	4,49	4,33	4,68
Warzywa (w kg)	14,07	13,77	13,38	12,96	13,17	12,65
w tym: ziemniaki (w kg)	7,39	8,76	6,64	6,19	6,32	5,62
Cukier (w kg)	1,86	2,31	1,85	1,74	1,62	1,64
Kawa (w kg)	0,24	0,30	0,24	0,24	0,24	0,24
Herbata (w kg)	0,09	0,12	0,09	0,09	0,09	0,08
Wody mineralne i źródlane (w l)	2,95	5,11	3,48	4,01	4,09	4,36
Soki owocowe i warzywne (w l)	0,83	1,60	0,85	0,87	0,75	0,68

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych za lata 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013.

Analizując spożycie wybranych artykułów żywnościowych *per capita* (por. tabela 9) można zauważyć, że zmniejszenie poziomu konsumpcji niektórych podstawowych artykułów żywnościowych może być konsekwencją jednego z wielu

makrotrendów w konsumpcji, który związany jest z rosnącym zainteresowaniem produktami ułatwiającymi wygodne życie, charakteryzującymi się wysokim stopniem przygotowania do spożycia. Dostrzegalne w polskim społeczeństwie zmiany w modelu konsumpcji polegają m.in. na coraz częstszym korzystaniu z półproduktów lub gotowych produktów. Dobrym tego przykładem może być rosnący permanentnie popyt na przetwory ziemniaczane.

W latach 2007–2012 w gospodarstwach domowych emerytów wystąpił spadek spożycia ziemniaków (o 23,9%), soków owocowych i warzywnych (o 18,1%), mleka (o 14,2%), tłuszczów zwierzęcych (o 12,1%), cukru (o 11,8%), herbaty (o 11,1%), warzyw (o 10,1%), pieczywa (o 4,3%), jaj (o 4,7%) oraz mąki (o 0,8%). Wzrosła natomiast konsumpcja: wody mineralnej i źródlanej (o 47,8%), wyrobów ciastkarskich (o 40%), kasz i płatków (o 29,4%), jogurtów (o 26,2%), mięsa (o 21,7%), ryżu (o 20,7%), makaronu (o 18,7%), serów twarogowych (o 12,3%), ryb (o 11,6%), owoców (o 9,8%), serów dojrzewających i topionych (o 8,6%), margaryny i tłuszczów roślinnych (o 0,9%), natomiast spożycie kawy oraz śmietany i śmietanki kształtowało się na niezmiennym poziomie.

Prześledzenie zmian w ilościowym spożyciu artykułów żywnościowych, w gospodarstwach domowych emerytów może świadczyć o tym, że zmniejszenie się udziału wydatków na żywność jest konsekwencją poprawy poziomu życia. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wzrost spożycia mięsa (głównie drobiu) i tłuszczów roślinnych jest przejawem zmian we wzorcach wyżywienia, który polega na coraz częstszym odchodzeniu od spożywania tłuszczów zwierzęcych na korzyść tych, które nie zawierają groźnego dla organizmu człowieka cholesterolu. Korzystnym zjawiskiem jest także zmniejszenie spożycia cukru, co w dużym stopniu może być przejawem prowadzenia zdrowszego stylu życia przez emerytów. Niepokojący jest jednak spadek spożycia warzyw oraz soków owocowych i warzywnych. W efekcie zaobserwowanych przemian, zmniejszyła się zarówno wartość odżywcza, jak i energetyczna przeciętnej racji pokarmowej. Obserwowane umiarkowane obniżenie się kaloryczności diety, można uznać ogólnie za zjawisko pozytywne, wskazujące na racjonalizację żywienia emerytów. O znaczącej racjonalności żywienia w kształtowaniu racji pokarmowej w latach 2007–2012 świadczy spadek spożycia tłuszczów, węglowodanów oraz wzrost spożycia białka, głównie roślinnego.

4.2. ZMIANY WYPOSAŻENIA OSÓB STARSZYCH W DOBRĄ TRWAŁEGO UŻYTKU

Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku jest nie tylko istotnym miernikiem poziomu zamożności i jakości życia, ale także ważnym wskaźnikiem pozycji konsumpcyjnej każdego gospodarstwa domowego. Należy pamiętać, że dobra trwałego użytku, które są gromadzone i konsumowane przeważnie w długim okresie, stanowią ważną część majątku konsumpcyjnego gromadzonego w gospodarstwach domowych, w postaci zasobów

pieniężnych i niepieniężnych. Ich rola i znaczenie wynika ze zdolności do zaspokajania całego spektrum potrzeb ludzkich, które ciągle się zmieniają i ulegają stopniowej modyfikacji⁶.

Przy analizie stanu wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku, w literaturze przedmiotu rozróżnia się zwyczajowo:

- dobra standardowe, które są dostępne dla każdego gospodarstwa domowego, i występują u ponad połowy gospodarstw domowych;
- dobra o podwyższonym standardzie, które posiada 10–50% gospodarstw domowych;
- dobra luksusowe, które zwyczajowo występują u mniej niż 10% gospodarstw domowych.

Postępujący proces globalizacji i internacjonalizacji gospodarki światowej, a także permanentny postęp techniczny (zwłaszcza rozwój technologii informacyjnych), wywierają istotny wpływ na zmiany infrastruktury gospodarstw domowych emerytów. Efektem tych zmian są nowe i coraz lepszej jakości produkty. Gospodarstwa domowe dążą do zmiany w wyposażeniu swoich domów, zarówno poprzez wymianę posiadanego sprzętu na nowy, jak i zakup zupełnie nowych, nieznanych dotąd produktów. Na przestrzeni kilku ostatnich lat w gospodarstwach domowych emerytów upowszechniły się dobra (np. kuchenki mikrofalowe, zmywarki do naczyń, telewizory plazmowe i ciekłokrystaliczne, wieże stereofoniczne, aparaty cyfrowe, mikrokomputery itd.), które jeszcze w połowie lat 90. XX w. świadczyły o wysokim poziomie materialnym ich posiadaczy. Obecnie produkty te są traktowane jako popularny sprzęt domowy, które niemal „wtopiły się” w funkcjonowanie przeciętnego gospodarstwa domowego.

Do oceny stopnia zagospodarowania materialnego ludności w dobra trwałego użytku stosuje się tzw. współczynniki wyposażenia, które określają liczbę badanych dóbr (danego rodzaju) przypadających na każde 100 gospodarstw domowych. Można też posłużyć się innym wskaźnikiem, jakim jest tzw. odsetek gospodarstw domowych wyposażonych w poszczególne dobra trwałego użytku.

W latach 2007–2012 wystąpiły zmiany w poziomie i strukturze wyposażenia gospodarstw domowych emerytów, zarówno w zmechanizowany sprzęt gospodarczy, sprzęt informacyjno-rozrywkowy oraz sprzęt mobilny (por. tabela 10).

⁶ W celu zdiagnozowania sytuacji w zakresie wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt ułatwiający wykonywanie różnych czynności, wykorzystuje się trójstopniową skalę nasycenia:

- wysoki stopień nasycenia, który występuje w sytuacji, gdy dany sprzęt posiada ponad 80% gospodarstw domowych;
- średni stopień nasycenia, który występuje wówczas, gdy dany sprzęt posiada od 50% do 80% gospodarstw domowych;
- niski stopień nasycenia, z którym mamy do czynienia wówczas, gdy dany sprzęt posiada mniej niż 50% populacji.

Tabela 10. Wyposażenie gospodarstw domowych emerytów w dobra trwałego użytku w latach 2007–2012 (w %)

Dobra trwałego użytku	Lata					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Zmechanizowany sprzęt gospodarczy						
Pralka i wirówka elektryczna lub automat pralniczy	96,3	96,5	97,3	97,2	97,3	97,5
Odkurzacze elektryczne	93,2	94,0	94,6	93,8	93,5	94,0
Chłodziarka lub zamrażarka	98,7	98,8	98,5	98,9	98,6	98,9
Kuchenka elektryczna z płytą ceramiczną	-	-	-	4,3	4,0	4,3
Kuchenka mikrofalowa	26,8	29,4	32,8	34,7	35,8	37,9
Robot kuchenny	47,4	48,2	49,3	51,5	49,0	51,5
Zmywarka do naczyń	3,1	4,0	5,3	6,7	8,4	9,5
Sprzęt informacyjno-rozrywkowy						
Odbiornik telewizyjny	98,4	98,8	98,9	99,0	99,1	99,0
Urządzenie do odbioru TV satelitarnej lub kablowej	44,3	47,0	50,5	53,6	57,6	61,8
Zestaw kina domowego	4,6	5,0	5,4	5,8	5,0	4,9
Wieża stereofoniczna	22,0	21,0	21,0	20,9	18,8	17,7
Radio lub radiomagnetofon	68,2	76,8	77,3	76,4	73,8	72,5
Radio lub radiomagnetofon z odtwarzaczem CD	16,9	14,2	14,8	15,8	13,9	13,7
Odtwarzacz MP3	6,2	7,4	7,9	8,0	6,7	5,4
Odtwarzacz płyt kompaktowych	5,9	6,6	5,9	6,2	4,7	4,3
Magnetowid/odtwarzacz	29,5	27,0	23,5	21,7	17,7	14,1
Odtwarzacz DVD	20,4	25,8	30,1	32,8	32,4	32,7
Kamera wideo	2,7	3,2	3,2	3,7	3,8	4,3
Cyfrowy aparat fotograficzny	9,9	13,9	18,3	21,3	21,8	24,2
Komputer osobisty	20,5	23,7	26,7	29,8	32,2	35,4
Komputer z dostępem do Internetu w tym: z dostępem szerokopasmowym	14,4 bd	18,1 bd	22,6 bd	26,6 18,4	29,0 21,6	32,9 26,0
Komputer bez dostępu do Internetu	6,4	5,8	4,3	3,9	3,6	3,2
Drukarka	12,6	13,7	15,0	16,3	16,0	16,4
Telefon stacjonarny	bd	bd	bd	67,3	64,9	63,8
Telefon komórkowy	53,3	60,0	66,7	71,6	75,5	80,0
Sprzęt mobilny						
Rowery (bez dziecięcego)	49,1	49,3	50,1	51,3	49,6	42,9
Motocykl, skuter, motorower	2,2	2,3	2,8	2,6	2,7	2,7
Samochód osobowy	33,0	33,0	33,0	37,0	38,6	39,2

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych z lat 2007–2012*, GUS, Warszawa 2013.

Wzrost dochodów oraz spadek cen zmechanizowanego sprzętu gospodarczego spowodowały, że w ostatnich sześciu latach wzrosła powszechność tych produktów w gospodarstwach domowych emerytów. Należy na wstępie zazna-

czyć, że na tle innych grup społeczno-ekonomicznych, gospodarstwa emerytów mają najniższe wskaźniki wyposażenia w dobra trwałe, z wyjątkiem takich urządzeń jak: pralka i wirówka elektryczna oraz chłodziarka lub zamrażarka. Wśród zmechanizowanego sprzętu gospodarczego w gospodarstwach emerytów wysoki stopień nasycenia dotyczył pralek automatycznych, chłodziarek i odkurzaczy elektrycznych, a średni stopień nasycenia – robotów kuchennych. Spośród sprzętu zmechanizowanego do najrzadziej występujących w gospodarstwach domowych emerytów zaliczyć należy kuchenkę mikrofalową, zmywarkę do naczyń oraz kuchenkę elektryczną z płytą ceramiczną.

Oprócz zmechanizowanego sprzętu gospodarczego ważną rolę w gospodarstwie domowym odgrywa także sprzęt związany z rozrywką i wypoczynkiem w domu (tzw. sprzęt informacyjno-rozrywkowy) oraz sprzęt związany z przemieszczaniem się, komunikacją indywidualną (tzw. sprzęt mobilny). Lata 2007 – 2012 to okres kontynuacji rozpoczętej jeszcze w latach 90. XX w. intensywnej „wymiany generacyjnej” sprzętu informacyjno-rozrywkowego. Następował wzrost wyposażenia gospodarstw domowych w ten sprzęt, przy czym wzrastał głównie stan posiadania produktów nowocześniejszych, a co za tym idzie – o wyższym standardzie. Wraz ze wzrostem wyposażenia gospodarstw w urządzenia zaawansowane technologicznie następował spadek odsetka gospodarstw domowych wyposażonych w sprzęt audiowizualny tzw. starej generacji takich, jak: telewizory kineskopowe, magnetowidy i odtwarzacze płyt kompaktowych. O wysokim poziomie nasycenia można mówić tylko w odniesieniu do odbiorników telewizyjnych i telefonów komórkowych. Wśród posiadaczy odbiorników telewizyjnych coraz więcej emerytów posiada telewizor LCD plazmę lub LED. Należy pamiętać o tym, że w dzisiejszych czasach odbiornik TV to nie tylko programy telewizyjne, ale także baza zdjęć i filmów oraz realna alternatywa dla komputera (zwłaszcza stacjonarnego). Zjawisko to będzie przybierało na sile w najbliższej przyszłości, wraz z upowszechnieniem się zaawansowanych technologicznie telewizorów określanymi mianem OLED (*Organic Light-Emitting Diode*), nazywanych przez znawców tematu inteligentnymi telewizorami (bez pilota i z Internetem) i „zabójcami LCD i plazmy”. Z kolei średni poziom nasycenia można odnotować w przypadku telefonów stacjonarnych, radiomagnetofonów i urządzeń do odbioru telewizji satelitarnej. Na poziomie niskim gospodarstwa domowe wyposażone były m.in. w: magnetowidy (odtwarzacze), cyfrowe aparaty fotograficzne, odtwarzacze płyt kompaktowych, kina domowe, wieże stereofoniczne, kamery wideo i komputery osobiste. Natomiast analizując grupę dóbr trwałego użytku związaną z zaspokojeniem potrzeb w zakresie przemieszczania się, można zaobserwować średni stopień nasycenia w rowery i samochody osobowe. Emeryci w niewielkim stopniu dysponowali pojazdami jednośladowymi (motocykle, skutery, motorowery).

W gospodarstwach osób starszych w największym stopniu, bo ponad 3-krotnie wzrosło wyposażenie w zmywarki do naczyń, prawie 2,5-krotnie zwiąż-

szło się wyposażenie w cyfrowe aparaty fotograficzne, zaś 1,5-krotnie – w kamery wideo oraz komputery z dostępem do Internetu. W dużym stopniu wzrosło także wyposażenie w komputery osobiste (+72,7%), odtwarzacze DVD (+60,3%), telefony komórkowe (+50,1%), kuchenki mikrofalowe (+41,4%) oraz urządzenia do odbioru TV satelitarnej (+39,5%). Zmniejszyło się natomiast wyposażenie emerytów w magnetowidy/odtwarzacze (-52,2%), komputery bez dostępu do Internetu (-50%), odtwarzacze płyt kompaktowych (-27,1%), wieże stereofoniczne (-19,5%), radio-magnetofony z odtwarzaczem CD (-18,9%) oraz odtwarzacze MP3 (-12,9%). Na niezmiennym poziomie znajdowało się w tych gospodarstwach wyposażenie w kuchenki elektryczne z płytą indukcyjną oraz chłodziarki/zamrażarki.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone rozważania pozwalają sformułować następujące konkluzje:

1. Przeciętny dochód rozporządzalny na jedną osobę w gospodarstwach domowych emerytów był wyższy niż w gospodarstwach domowych pracowników, rolników i rencistów. Dochody emerytów ustępowały jedynie grupie gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek. Natomiast przeciętne miesięczne wydatki gospodarstw domowych emerytów były wyższe niż średnie wydatki *per capita* we wszystkich pozostałych typach gospodarstw domowych.

2. Struktura wydatków gospodarstw domowych emerytów cechowała się wysokim, chociaż systematycznie obniżającym się udziałem wydatków żywnościowych w łącznych wydatkach, relatywnie wysokim i permanentnie rosnącym udziałem wydatków stałych, wzrastającym udziałem wydatków na zdrowie, transport, rekreację i kulturę oraz restauracje i hotele, a także zmniejszającym się udziałem wydatków na: odzież i obuwie, wyposażenie mieszkania, łączność i edukację.

3. Przeciętne miesięczne spożycie wybranych produktów żywnościowych nie jest wyrazem zadowolającego poziomu życia osób starszych, lecz raczej konsekwencją konieczności przeznaczania większych sum na inne cele, głównie utrzymanie mieszkania. Należy zaznaczyć, że przeprowadzona analiza przeciętnego miesięcznego spożycia produktów żywnościowych na jedną osobę nie pozwala na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków co do wzorca ich spożycia w gospodarstwach domowych emerytów.

4. Wyposażenie gospodarstw domowych emerytów w dobra trwałego użytku ulega istotnej poprawie ilościowej i jakościowej, a co za tym idzie – unowocześnieniu struktury posiadanych zasobów. Praktycznie zniknął telewizor czarno-biały, odbiornik radiowy monofoniczny, magnetofon czy gramofon i maszyny do pisania. W ich miejsce weszły i szybko zostały zaakceptowane nowe dobra. Szczególnie dużo nowości pojawiło się w dziedzinie teleinformatyki, dotyczy to zwłaszcza urządzeń do odbioru telewizji satelitarnej i kablowej, sprzętu hi-fi, komputerów osobistych, drukarek, Internetu czy telefo-

nów komórkowych. Natomiast brak niektórych dóbr trwałego użytku w gospodarstwach osób starszych może wynikać nie tyle z braku możliwości finansowych, co z niechęci do ich posiadania.

LITERATURA

- Budżety gospodarstw domowych z lat 2007–2012*, GUS, Warszawa.
- Coulmas F., 2007, *Population Decline and Ageing in Japan – the Social Consequences*, Routledge, New York.
- Dubnicka B., 2004, *Rola człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie w świetle literatury przedmiotu*, „Prace Statystyczne i Demograficzne” nr 45, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Giannakouris K., 2008, *Ageing characterises the demographic perspectives of the European societies*, “Eurostat Statistics in Focus” nr 72.
- Gunter B., 1998, *Understanding the Older Consumer*, Routledge, London.
- Kamiński A., 1987, *Studia i szkice pedagogiczne*, PWN, Warszawa.
- Klonowicz S., 1979, *Oblicza starości*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania*, 2008, GUS, Warszawa.
- Prognoza ludności na lata 2008-2035*, 2009, GUS, Warszawa.
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, PWE, Warszawa.
- Słaby T., 2013, *Jakość i godność życia zamożnych emerytów w Polsce w 2012 r.* [w:] *Kierunki i determinanty przemian konsumpcji. Aktualne problemy*, red. U. Łangowska-Szcześniak i A. Bobrowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Szatur-Jaworska B., 2000, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, Warszawa.
- World Urbanization Prospects: The 2005 Revision*, 2006, Population Divisions of the Department and Social Affairs on the United Nations Secretariat, <http://esa.un.org/unpp> (17.04. 2013)
- Woroch-Kardas H., (red.), 1983, *Wiek a pełnienie ról społecznych*, PWN, Warszawa.
- Załęga T., 2013, *Nowe trendy i makrotrendy w zachowaniach konsumenckich gospodarstw domowych w XXI wieku*, „Konsumpcja i Rozwój” nr 2(5).
- www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/pw_emytury_i_renty_w_2012_r.pdf.

Streszczenie

Artykuł porusza problem konsumpcji w gospodarstwach domowych emerytów w Polsce. Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji dochodowej, wydatków oraz struktury konsumpcji ludzi w wieku starszym. Podjęta tematyka została zrealizowana na podstawie analizy danych GUS, dotyczącej budżetów gospodarstw domowych emerytów w latach 2007–2012. Struktura artykułu jest następująca: po krótkim wprowadzeniu, w pierwszej części tekstu, w sposób syntetyczny, wyjaśniono pojęcie starości i procesu starzenia się, a następnie zaprezentowano zmiany demo-

graficzne zachodzące w społeczeństwie polskim. W drugiej części artykułu przeanalizowano sytuację materialną (sytuację dochodową, poziom i strukturę wydatków konsumpcyjnych oraz strukturę rzeczową wydatków), oraz tendencje rozwojowe konsumpcji (zmiany w spożyciu żywności i wyposażeniu w dobra trwałego użytku) polskich emerytów. Syntetyczna konstatacja wieńczy niniejszy tekst.

Słowa kluczowe: starość, starzenie się, gospodarstwa domowe emerytów, dochody, wydatki, żywność, dobra trwałego użytku

Consumption Among Elderly People in Poland

Summary

The article discusses consumption in pensioners' households in Poland. Its aim is to present the income status, expenditures and the structure of consumption among the elderly. To this end, the 2007–2012 GUS data on pensioner households' budgets are analysed. The article is organised as follows. A short introduction in the first part of the article is followed by a succinct explanation of the notions of old age and aging. Subsequently, demographic changes taking place in the Polish society are discussed. The second part of the article provides an analysis of the financial standing of Polish pensioners (their income status, the level and structure of consumption expenditures, and the expenditure structure by object) and of development trends characterising their consumption (variations in the consumption of foodstuffs) and possession of durable goods. The article ends with a concise summary.

Keywords: old age, aging, pensioner households, incomes, expenditures, foodstuffs, durable goods

JEL: A12, C18, D03, D12, D18